

Миңбаева К.

Б.АСАНАЛИЕВДИН ЧЫГАРМАЛАРЫ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫ СӨЗ ӨНӨРҮНӨ ЖАНА ТАПКЫЧТЫККА ҮЙРӨТҮҮ

УДК:372.16.29

Аталган макалада Б.Асаналиевдин чыгармачылыгы жана андагы балдардын бат ойлонуусуна, сөз үйрөнүүсүнө тарбиялаган дидактикалык чыгармалары тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: тапкычтык, табышмак, акыл эмгеги, жашырылган предмет, сыпаттоочу сөздөр, асман телолору, компонент, акыл гимнастикасы, дидактикалык чыгармалар, спорттук буюмдар, заманбап техникалар.

В статье рассматривается творчество Б.Асаналиева, его дидактические произведения, обучающие быстрому мышлению и обогащению словарного запаса детей.

This is article deals with the creative works of B. Asanaliyev, his didactic works, training to quick thinking and enriching the vocabulary of the children.

Сөз өнөрү-баланы тапкычтыкка, ойлонууга, сөздүн табиятын түшүнүүгө багыт берери белгилүү. Кенже жаштагы балдарга чыгарманы окуп жатып бат ойлонууп, сөздүн кереметтүү касиетин кабыл алуу жөндөмүнүн пайда болуусу өндүү идеяларды акын Б.Асаналиевдин чыгармачылыгынан кезиктирүүгө болот. Анын «Селкинчек» аттуу ырлар жыйнагында (китеп: Б., 2014-ж.) жогоруда биз сөз кылган маселелерге эң сонун көңүл бурулган.

Аталган китепте түрдүү тематикадагы ырлары менен кошо көп тармактуу түшүнүктөрдү камтыган табышмактары да орун алган. Андагы табышмактар элдик табышмактар сыяктуу өзүнүн образдуулугу, элестүүлүгү жана предметүүлүгү менен айырмаланып турат. Аларда балдардын ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, кыял-чабыттарын калыптандырууга акыл гимнастикасы боло ала турган кызматты аткара ала турган дидактикалык чыгармалар катары карасак туура болчудай. Жыйнактагы табышмактарда дүйнө таанытуу, анын ичинде, бала жашап жаткан жандуу дүйнөнү ар тарабынан элестүү, жандуу түрүндө ачып берүүгө маани берилген. Табышмактардын тематикасы ар тармактуу. Атап айтканда:

- 1) асман телолору;
- 2) үй буюмдары;
- 3) табият предметтери;
- 4) жаратылыштын түрдүү көрүнүштөрү;
- 5) заманбап техникалар;
- 6) санитардык предметтер;
- 7) ар түрдүү аспаптар;
- 8) спорттук буюмдар;
- 9) идиш-аяктар;
- 10) өсүмдүктөр;
- 11) окуу куралдары;
- 12) жыл мезгилдери;
- 13) маданий-техникалык жасалгалар;
- 14) жапайы айбанаттар
- 15) үй айбанаттары жана башкалар тууралуу.

Мындай кып тармактуу табышмактардын арбын болуусу - балдардын таанып-билүүсүнүн тараптуу болуусун жана дүйнө таанымынын кеңири болуусун

шарттайт десек жаңылышпайбыз.

Албетте, акын Б.Асаналиевдин табышмактарындагы тапкычтыкка үндөө идеялары алда канча жогору деңгээлде берилген. Ырларындагы таанып-билүүчүлүк ойлор жөн гана баяндап берүү менен чектелсе, табышмактардагы таанып-билүүчүлүк «сөздөрдүн далдаасында» жашырылып коюлган. Бала ошол «жашырылып коюлган» предметти же түшүнүктү таап чыгышы керек. Ал үчүн ой жүгүртүп, акыл калчап, «жашырынып жаткан» нерсени таап чыгышы, табышмактын жандырмагын жандырышы зарыл. Ошол үчүн табышмак айтышталы дебей, табышмакка тмай деп айтылат.

Эмесе, мына ошол табышмактардын тематикасына жараша кеп улайлы.

1) Асман телолорун таанытуу боюнча:

Бири-эрте келет,

Бири-кечте келет.

Жадабай жашынмак ойноп,

Издешип жүрө берет.

Ойлонолу: бири-эрте келсе, бири-кечте, тагыраак айтканда кечинде келсе, экөө (эмне экөө) жашынмак ойноп жүрсө ал эмне болушу мүмкүн? Албетте, эрте келгени – Күн да, кечинде келгени – Ай эмеспи. Муну ушинтип тапканыбыздын жолу кандай? Жолу-табышмакта негизинен, эки компонент болот, бири-жашырылган түшүнүк, экинчиси аны сыпаттаган түшүнүктөр. Жашырылган компоненти – сыпатталуучу түшүнүк, жашырылган предметти айкындоочу компоненти-сыпаттоочу түшүнүктөр болот. Жогорудагы жандырмакты талдай келсек – жашынган (сыпатталуучу) компоненти – «бири -эрте», ал эми «бири – кечте» келген нерсе, айкындоочу компоненти (сыпаттоочу) болсо – «жашынмак ойноп, издешип». Мына ошол эки компонент биригип, бизге жандырмакты жандырууга жеңилдик жаратып отурат.

«Кеч кирген кезде жаркырап,

Жанат сансыз шам чырак», деген табышмактын жандырмагы да ушул эле жол менен эле табылат. Тактап айтканда, мындагы – жашырылган, сыпатталуучу компоненти - «кеч кирген» кезде жана « сансыз шам чырак», ал эми сыпаттоочу, айкындоочу компоненти болсо - «жаркырап» жана «жанат». Демек, кеч кирген кезде жаркырап чыгуу шам чырактарбулар жылдыздар.

Мына ушинтип, балдар Ай менен Күн жана жылдыздар кандай предметтер экендигин табышмактар, алардын өзгөчө сапаттык белгилери аркылуу да билимдерин бекемдеп алары шексиз.

2) Үй буюмдарын таанытуу боюнча:

Пайда кылбай күлдү,

Ак сандыгы күйдү.

Отунсуз жарап керекке,

Көп пайдасы тийди.

Мындагы сыпатталуучу жашырылган нерсе

даана эле байкалып турат: ал - «пайда кылбай күлдү» жана «ак сандыгым», ал эми сыпаттоочу, айкындоочу нерсе - «күйдү» жана «отунсуз» деген сөздөр. Буларды бириктирип, күл пайда кылбай күйгөн ак сандык эмне дегенде - ал газ плитасы экендиги оңой эле жандырылат.

Ушул сыяктуу эле, «Кутуча өзү кичине, куурай салган ичине, мейли күндүз, мейли түн, өтө керек кишиге», деген кийинки табышмакты алалы. Мындагы жашырылган нерсе - «кутуча» жана «куурай», ал эми сыпаттоочусу - «кичине» жана «өтө керек кишиге». Ойлонгон бала мунун жандырмагы ширеё-ке экенин да оңой эле таап алат. Ушул сыяктуу жандырмагы Камчы болгон табышмакты алалы:

«Жыланга окшойт, сойлобойт,
Колдо тынбай ойдолойт.

Андан катуу сестенип,

Атың чуркайт, ойдолойт». Мында да, жыланга окшойт, колдо, атың чуркайт, – деген сыпаттоочу сөздөр аркылуу ой жүгүртүү менен, бул табышмактын жандырмагын да балдар бат эле жандырып алышат.

3. Табият предметтерин таанытуу боюнча:

«Көк жайыкка

Көп коюмду кырктым».

Мында да «көк жайыкка», демек көк асманга, «кырктым» – булутту жайдым. Демек-жандырмагы-булут. Же болбосо, «Өзү-кунсуз, баасы-пулсуз, Жандуу, жансыз жашабай мунсуз», деген табышмакты алсак, кунсуз-демек, өтө керек, мааниси чоң, ал эми сатылбайт, акча менен сатып ала албайсың. Жандуу да, жансыз да керектеген, ансыз жашай албаган нерсе-бул эмне? Албетте- аба.

4. Жаратылыштын түрдүү көрүнүштөрүн таанытуу боюнча:

«Үнү бар, өзү жок,

Сүрү бар, сөзү жок».

Жашырылган нерсе – үнү бар жана сүрү бар, ал эми сыпаттоочусу – өзү жок жана сөзү жок. Демек, ал – жаңырык гана болушу мүмкүн.

5. Заманбап техникаларды таанытуу боюнча:

Бул багыттагы табышмактардан да эки-үчтү мисалгаалалы: Жандырмагы самолет болгон бул табышмак мындайча айтылат:

Күркүрөгөн үнү бар,

Күлүктүргөн күлүк – ал.

Какпай учкан канатын,

Кайсы куш бул? Билип ал.

Байкаган адамга мындагы жашырылган нерсенин сыпаттары-күркүрөгөн, какпай учкан, куш деген сөздөр. Демек, анын күркүрөгөн үнү, канаты бар, куш болгону менен канатын какпай учат. Андай болсо ал, самолет гана болушу мүмкүн. Канатын какпай самолет гана учат. Ошондой эле, Велосипед жөнүндөгү табышмак мындай деп катылат: «Суу ичпейт, жем жебейт, каалашыңча мине бер, чарчабайт да, тердебейт». Ал эми темир жол катылган табышмак мындай: Тең жарышкан эки сызык, үстүндө үйлөр барат сызып. Эки колдоп кармап зымды, эл ташыган эмне сырдуу (троллейбус) жана

башка.

6. Санитардыкпредметтерди таанытуу боюнча:
«Сууга тийсе эзилет,

Кирди дароо кетирет», деген табышмакты карап көрсөк: Муну да балдар бат эле таап коюусу ыктымал, анткени мындагы негизги сыпатталуучу сөздөр: “эзилет” жана «кирди кетирет». Сууга салса эзилсе, кирди кетирсе-демек, ал – самын да.

7. Музыкалык аспапты таанытуу боюнча.

«Жайык бете – үч булак,

Жарыша агат күү курап.

Адам колу тийбесе,

Ал да унчукпай тим турат».

Угуп турган адамга табышмактын жандырмагы комуз экендиги дароо эле белгилүү болот. Анткени мындагы ачкыч сөздөр, тактап айтканда, сыпаттоочу сөздөр: жайык бетте, үч булак, күү курап, колу тийбесе, тим турат – деген сөздөр анын жандырмагын элестетүү аркылуу «көзгө көргөзүп» турбайбы.

8. Спорттук буюмдарды таанытуу боюнча.

Жандырмактары коньки жана чана болгон төмөндөгү табышмактарды алалы:

«Баса албайт, бирок жылат,

Балдарды курсант кылат». «Баса албайт, жылат» деген сөздөр мындагы абстракцияны конкреттештирип, предметтериштирип, анын чана экендигин бат эле белгилүү кылат. Ал эми: «Жер карада ордуна жылбайт, кышында кыймылсыз турбайт», деген табышмак деле балдардын ойноочу буюмдары экендигин билдирип турат. Албетте, жер карада кыймылсыз турган, кышында ишке кирген чана же коньки болору талашсыз.

9. Идиш-аяктарды таанытуу боюнча:

«Аш-тамагың куюп койгон,

Анда турат ысык бойдон». Мындагы «аш-тамагың», “ысык бойдон» деген ачкыч сөздөр эле мындагы катылган ойдун жандырмагы термос экенин айтып турат.

Деги эле, табышмактардагы катылган ой мына ушундай ачкыч сөздөр аркылуу ар тарабынан абстрактуу түрдө айрым бир белгилери аркылуу элестүү жалпылаштырылып, окшош жактарынчагылдырып, элестүү сүрөттөлүп, сыпатталып, салыштырылып берилет да, андагы ачкыч сөздөр аркылуу катылган нерсе көрүнө калат. Бул айтылган ойлорду жогорудагы табышмак айкын далилдеп отурат.

10. Өсүмдүктөрдү, бак-дарактарды таанытуу боюнча:

Кызыл, жашыл, сары, ак,

Кышта жок, жазда ачылат.

Адыр, түздө кулпуруп,

Ал эмне? Атын тап.

Мындагы түстү билдирген сөздөрдөн башка, жазда, кулпуруп-деген эле сөздөр анык ачкыч сөздүн милдетин аткарып, бул табышмактын жандырмагы “түл” экенин белгилүү кылып койду.

Дагы бир кызыктуу мисал: «Сары сакал киши бар, санап бүткүс тиши бар» деген табышмактагы сары сакал, санап бүткүс тиш аттуу ачкыч сөздөр

табышмактын жандырмагы “жүгөрүнүн сотосу” экенин даана жана элестүү кылып эң сонун билдирип турат.

Ошондой эле, «Жаз келгенде акырын, жайып кооз чатырын, теребелге эрте-кеч, тегиз чачат атырын», деген табышмакта катылган нерсе “гүл” экендиги бат эле белгилүү болуп чыга келет. Анткени андагы ачкыч сөздөр булар: «жаз келгенде», “кооз”, “теребелге”, “атырын».

11. Окуу куралдарын таанытуу боюнча:

Мисалы: «Ак карга түркүн из салат, Атын ойлоп ким табат?», деген табышмакты алалы: Албетте, анын жандырмагы- калем сап. Анткени, ак кар дегени – ак барак, из салат дегени – жазат дегени эмей эмне. Же болбосо, «Аянбастан акырын, Айта берет акылын», деген табышмакты алсак, андагы ачкыч сөздөр: аянбастан”, “акылын” катылып жаткан китепти ачыкка алып чыгат.

12. Жыл мезгилдерин таанытуу боюнча:

Жаз жөнүндө: «Кайтып келди өрдөк-каз, Кайсы мезгил, ал? ...

Жай жөнүндө: Күнү ысык, гүлгө бай, Күлүп турган учур-...

Күз жөнүндө: Айлана бүт алтын түз, айтчы билсең, Ал-...

Кыш жөнүндө: Кулак-мурун эткен тыз, Куу түспөлдүү мезгил-...

Көрүнүп тургандай, ар бир мезгилдин негизги белгилерин санап көрсөтүү менен, аларды сыпаттаган ачкыч сөздөр аркылуу табышмактардын жообу өзүнөн-өзү белгилүү болуп тургандыгын байкоо кыйын эмес.

13. Маданий-техникалык жасалгаларды танытуу боюнча.

Фонтан жөнүндөгү табышмакты окуйлу:

Асманды көздөй атылган,
Ак маржан болуп чачылган.
Аптапты алыс кубалап,
Айдарымды чакырган.
Атын мунун тап ылдам.

Бул табышмакты жандырууга көмөк берген сөздөр: «асманды көздөй», «чачылган» жана «айдарымды» деген сөздөр эле анын ичинде катылып жаткан түшүнүк – фонтан экенин айгинелейт. Бул сөздөр элестүүлүгү менен катылып жаткан предметтин белгилерин чагылдырып турат.

14. Айбанаттарды таанытуу боюнча:

Албетте, айбанаттардын түрү көп, тактап айтканда, жапайы айбанаттар, канаттуулар, үй айбандары, үй канаттуулары жана башкалар. Булардын ар бири тууралуу табышмактар өтө эле көп. Ошентсе да, акын Б.Асаналиевдин жыйнагында да буларды

таанытууну көздөгөн табышмактар жок эмес.

Мында да, акын элдик табышмактардын мотивине салып, ар бир жаныбардын мүнөздүү сапаттарын чагылдыруу менен, балдарды ойлонтууга чакырып, катылган предметти таанып билүүсүн текшерүү ыктарын туура өздөштүргөндүгүн байкоого болот.

Мисалы: «Ала-була кийинген,

Кызылды көрсө сүйүнгөн,

Чокуп канын агызган, Анын аты –... (Сагызган).

Үйү – жарда,

Үшүбөйт карда. (карга).

Эсин сагпай,

Эшигин сактайт (ит) жана башка.

Бул табышмактар тууралуу да жогоруда айтылгандай мүнөздөмө берсе болот. Акыныбыз Б.Асаналиев балдардын дүйнө таанымынын кең жана бай болуусун көздөп, аларга мейли ыр, аңгеме, же болбосо табышмактарды жазабы, айтор алардын баарында алардын таанып билүүчүлүк дарамети, предмет туурасындагы ой жүгүртүүсүнүн конкреттүү болуусун эске алып, мүмкүн болушунча табышмактарында катылган предметти бала элестете ала турган даражада жандуу, образдуу баяндоого аракеттенген десек аша чапкандык болбос.

Демек, табышмактар балдарга арналган дидактикалык чыгармалардын бири болуу менен, алардын ичинен маани-маңызы бир топ жогору, окутуп-үйрөтүүчүлүк жагы менен пайдалуу экендиги талашсыз. Эл дагы, ал тургай, акын-жазуучулар да табышмактарды балдардын жаттап алып ыр түрүндө көркөм айтуусу үчүн эмес, анда катылып жаткан ойду чыгармачыл ойлоону менен издеп табуусу, акыл өстүрүүсү (акыл гимнастикасы) үчүн, кыял чабыттарын байытып, образдуу ой жүгүртүү аркылуу предметтин эмне экендигин таба билип, таанып-билүү жөндөмдүүлүгүн калыптандыруусу үчүн кызмат кылган дидактикалык өзгөчө материал катары эсептелет. Мына ушундай балдарга да чоңдорго да керектүү материалдарды жаратып, балдарга тартуулап жаткан балдар акындарынын эмгектери бааланып келген жана да баалана бермекчи.

Адабияттар:

1. Б.Асаналиев, «Селкинчек» Б., 2014.
2. А.Муратов. Кыргыз балдар адабияты, Б., 2011.
3. Б.Асаналиев, «Бір куржун», Б., 2012.
4. Б.Асаналиев, Айбанаттар паркында, Б., 2013.
5. С.Рысбаев, Азыркы кыргыз балдар адабияты: проблемалар жана портреттер, Б., 1999.

Рецензент: д.п.н. Добаев К.